

Әлібек ҚАҢТАРБАЕВ

Досыма
хат

Әссе-режвие

Әлібек ҚАҢТАРБАЕВ

Досыма хат
Әосе-реквиел

2008

Қ 39 Ә. Қаңтарбаев.

«Досыма хат». Эссе-реквием, «Рекламный Дайджест»,
Өскемен, 2008 жыл. – 200 б.

ISBN 978-601-7022-14-3

Кенді Алтайға танымал қаламгер Әлібек Қаңтарбаев бұл эссе-реквиеміне өзек етіп жақын досы, туысы, марқұм Ақылбек Ниғыметұлының өмір жолын алған. Алайда автор досы мен екеуінің балалық, жастық шақтарын жігін білдірмей өру арқылы өткен ғасырдың 60-70 жылдарындағы балалық пен желөкпе жастық шақтың үзік-үзік суреттерін береді. Сол арқылы тұтас бір ұрпақтың өтпелі кезеңін оқырманға күміс табакпен ұсынады. Автордың тілі шұрайлы, эссенің философиялық иірімдері терең.

Әлібек Қалиұлының бұл деректі повесі де оқырманының көзайымына айналатынына сенімдіміз.

Дасуна хам

Бұл эссе-реквиемді бесік досым әрі туысым, адал дос, қимас ұл, асқар таудай әке, кішіге ардақты аға, үлкенге ілтипатты іні, Отанына адал да сүйікті перзент, қызметінде білгір де білікті маман, үлкен жүректі азамат бола білген, алайда қамал бұзар қырық деген жасында ұзаққа созылған ауыр дерттен көз жұмған, бақилық болғанына биыл 20 жыл толатын аяулым әрі мәңгі сағынышым Ақылбек Нигыметұлының аруағына бағыштаймын.

СӨЗ БАСЫ

Мойнымнан үлкен бір жүк түсті. Досым әрі туысымның аруағы алдындағы адами міндетім мен парызымның бір түйірінен арылғанымға әрі қуанып, әрі жеңілдеп отырмын. Әрине, бірнеше том кітап жазсам да Ақылбек сынды досымның қайта тіріліп келмейтінін білемін. Десек те біз басқан, біздің замандастарымыз өткен өмір жолын бүгінгі және келер ұрпақ та білуі керек қой. Мұрағаттың суалған сиырдың емшегіндей дорбасынан өткен ұрпақ жолын қаз-қалпында «сауып» аламын деу - әбестік. Мұрағат қалтасы тым сараң. Сондықтан да осындай стильге баруға тура келді. Бұл – бір.

Екіншіден, бұл кітап менің, ертеректе шыққан «Сол бір кез есімде» атты ғұмырнамалық эссемнің заңды жалғасы, тіпті дәлірек айтсақ, толықтыруға келген «күрдасы» сияқты. Ол эсседе айтылмай, «тіл ұшында» қалған көп естеліктердің орнын дәл осы кітап толықтыра ма деген ойдамын.

Үшіншіден, баланы өз тілінде сөйлетуге, өз пайымдауынша әрекет жасатуға тырыстым. Кеңестік әдебиеттердегі секілді жас баланың аузына абыздар айтатын сөз салып, ғұламалардың іс-қимылын жасатудан қаштым. Бала - әр кезде де бала. Сондықтан оның сөзі де, пайымдауы да, іс-әрекеті де баланікі болуға тиіс. Соған ұмтылдым.

Төртіншіден, менің кейіпкерлерім періште емес. Пенде. Олар да көпшілік сынды ет пен сүйектен, теріден жаратылған. Сол себепті бұл кітаптан періште іздеп әуре болмаңыз. Оның үстіне бұл эссе – деректі. Көптеген кейіпкерлерімнің көзі тірі. Көркем әдебиеттің жазушы қиялы, фантазия жемісі дегендей тәсілдері бұл кітапта жоқ. Жинақтық образ жасаймын деп өтірік, жалған айттып қойсам, ертеңгі күні көзі тірі кейіпкерлерімнің бетіме түкіретіні рас. Жазу машақаты молдау болғаны

сондықтан. Қазақ прозасы бәйтеректерінің бірегейі Қалихан Ысқақ ағамыз менің 60 жылдық тойымда: «Қараұл, жазарың да, азабың да алда» деп еді. Бұл кітап – сол азапты жолдың басы деп қабылдаңыз, көкірек көзі ояу оқырман.

Соңғы айтарым: Қаламыңды ешқандай қоғамдық формация тартып ала алмайтыны – шындық. Кітапты біз жазармыз-ақ, шығару – қиямет. Қалталы кісі іздеуің керек. «Кісідегінің кілті – аспанда». Қазіргі қалталы деген азаматтардың көбі доңайбаттау, ұсақ-түйегінді қойып классикалық дүниенді қос өкпеден теуіп өте шығатындар. Сондықтан менің азды-көпті шығармашылығымға үнемі қамқор қолдарын созып жүретін Амантай Қабдөшұлы Бакин сынды ағама, Темірбек Исабаев, Марат Татаев, Ержан Сқақов, Ержан Нұрбаев, Мұрат қажы Телебаев, Мырзагелді Хамзин, Әлия Досыбаева, Алматыда тұратын құда-құдағиым Елтай мен Гауһар, інілерім Талғат Қалиев пен Ербол Көбентаев сынды азаматтарға айтар алғысым шексіз.

Ал, өулет туын көтеретін Ақылбектей ағасы бүгін арамызда жоқ болған соң сол шаңырақтың бар жүгін мойнына алып, солардың аты өшпесе екен деп аласұрған Әйгерім қарындасыма айтарым: «Алла саған әрдайым қолдау көрсетіп, әманда Сәттіліктері мен Жақсылықтарын жолдап жүрсін!».

Автор.

БАСТАУ, НЕМЕСЕ ӨТКЕН ШАҚҚА САЯХАТ

Анау жолы түсіме кірдің, Ақа. Қызық, жалпы жыл оны екі айда әрі кетсе бір немесе екі рет басы бар да аяғы жоқ үзік-үзік түс көретін мен осы жолы толық сюжетті түс көргеніме айран-асыр болғаным рас...

... Бір еңселі үйде жүр екенмін деймін. Сендердікі екен деп ойлаймын. Сен көрінбейсің, алайда сенің жақын маңда жүргенінді сезінемін. Ас үй көрінеді, онда Нұржамал тәте ме, әлде жарың Ғалия ма, әйтеуір жақын біреу ас дайындап жатқан сынды. Менің қолымда сенің көдуілгі жүрегің және қалам жүр. Қолымда сенің жүрегің жүргеніне аса көп таңқалмайтын сияқтымын. Жүрек кәдімгі сағат сынды тырс-тырс соғып жатыр. Келер сәтте бөлмеге сен кірдің, қызық, аппақ шілтерге оранған сенің сұлбаң кірді. Амандаспаққа әрекеттенем, дегенмен сен, жо-жоқ, әлгі аппақ шілтердің ішіндегі Ақылбек деген ұғым түсініксіз күбірлеп жанымнан өте береді екен деймін. Сандаған жылдар сенің бір ауыз сөзіңді естуге зар болған, сағыныш әбден титықтатқан, енді міне, шер тарқатар шақ келді деген сәтте сенің күңкілдеп өте шығуың мені тұралатып тастағандай. Дел-салмын. Тұрып-тұрып қолымдағы жүрек пен қаламды терезе ал-

дына қойдым да ас үйде жүрген беймәлім жанға, беймәлім емес-ау, әйтеуір жақын біреу, соған: «Әне, Ақылбектің жүрегі терезе алдында тұр, солып қалмасын», - деймін...

Сөйтіп жатып ояндым. Жастығым суланып қалыпты. Шамасы, жылаған болармын. Алпысқа иек артқан ер адамның өңінде жылағаны өрескел көрінер, десек те түсінде болсын өксіп-өксіп алғанға не жетсін, шіркін!

Қазақтың түсінік-танымы, салт-дәстүрі қойдың жалбыршақ қарны сынды-қырық қабат. Түсіну де, белгілі бір мақал-мәтелдері арқылы тоқтам, байлам жасау да қиын. Көңілге кірбің, қобалжу ұялататын, қорқыныштылау түс көрсек «түс-түлкінің боғы» деп өз-өзімізді алдаусыратамыз, тағы да «Түсінде жыласан, өңінде қуанасың» деп те көшелісіміз, немесе, түсімізге тіпті сүйегіне қына шығып кеткен аруақ-ағайындарымыз енсе: «Е, жарықтық, аян беріп жүр екен ғой» деп те басалқы айтамыз. Мүмкін, бәрі мүмкін. Алайда менің түсіме сенің кіруің тегіннен-тегін болмағаны шындық. Шындық демекші...

Ақа! Мен осы азын-аулақ ғұмырымда сандаған шындықпен жолықтым. Бір қызығы, бүгінгі шындық дегенің ертеңгі күні іске алғысыз, тіске басары жоқ, етек-жеңі шоп-шолақ өтірікке, жалғанға айналып, бу боп көтеріліп, ауаға сіңіп жүре береді екен. Әрі қаншама тірлік иесі болса, соның әрқайсысының өз шындығы болатыны рас. Мәселен, бір мәселе жөнінде менің шындық дегенімді екінші біреу жоққа шығарып жатады. Шындықтың бәрі ақиқат емес. Ақиқат біреу-ақ екен, ол-туу бар жерде өлім хақ екендігі. Сонымен бірге Ажал атты қан шенгелдеген әшаданың біреуді ерте, біреуді кеш басатыны ақиқат.

Ал екеуіміздің шындығымыз... Ортақ еді-ау. Көп жағдайда, бір-бірімізге сіңісіп, тұтас бір ағзаға айналып кеткендігіміз сондай, біреуіміз жалған айтып тұрсақ та осы өтірік айтып тұр-ау деген секемшіл сезімнен ада

күйде бас шұлғитынбыз. Көбіне-көп өне-бойы Ізгілік, Имандылық, Мейірім; Қамқорлық атты сезімдерге шүпілдей толған сен менің айтқандарыма имандай ұйыйтынсың. Бір-біріміз үшін отқа да, суға да түсуге дайын едік. Сен фәни есігін тарс жапқан сонау қаралы минөтке дейін сол ниетімізден айнымағанымызды білемін. Сен де сондай сезіммен өттің жалғаннан.

Дүние жалған... Оны сен дәлелдеп кеттің. Әрине, саған дейін де сандаған мың пенде дүниеден баз кешкені рас. Алайда, сенің өліміңнің маған аса қатты батқандығы сондай, ішкі жан-дүниемді әлдекім қопара тонап, тек қаңқамды қалдырғандай күй кешкем. Саған Қоңқайдың бауырындағы аруақтар мекенінде топырақ салып жатып-ақ менде өзіңе деген алапат сағыныш бой көтерген. Жиырма жыл бойы сол өртті сағыныштың сал қылатын тауқыметін тартып, усойқы уын мелдектей еміп келемін. Бұл – өзімнің ғана меншікті шындығым. Оған қол салуға ешкімнің қақысы жоқ.

Сенсіз жиырма жыл өтіпті. Мен болсам өткен жылы Алпыс деген абыз жастың босағасынан аттадым. Биылғы жылы сен де сол жасқа тұяқ іліктірер едің. Тағдырын саған алпысты қойып, елуді де қимағаны несі! Тағдыр демекші...

1988 жылдың тамызында сенің қазана қара жамылып алыс-жақыннан келген қалың жұрт ағайын-туғанға: «Е, қазаның арты қайырлы болсын! «Жазмыштан озмыш жоқ» - десіп басалқы айтысып жатты. Сонда деймін, сонда елуі жабылып ешкі соя алмайтын ездерді сексен-тоқсанға еңкейтпей жеткізетін Жасаған Иеміз елінің әжетіне жарайтын, Алтайы азаматым деп жат жұртқа мақтана алатын сендей азаматты жастан шектегені қалай? Тым құрығанда, жетпіс-сексенді айтпағанда, жалғыз ұлың – Жанәділіңнің ат жалын тартып мінген бозбала шағын көруді де жазбапты маңдайыңа. Кереғарлық па, жоқ әлде сынақ па? Есінде шығар, бала кезімізде үлкендер кешке

қарай қаракөленке үйдің ішін күбірге толтырып: «Жазмыш деген болады. Ол – адам баласы шыр етіп дүние есігін ашқанда маңдайына жазылып қойылатын өмірінің бағдарламасы. Ол бағдарламаны өзгертуге екі аяқты пенде қауқарсыз. Ол – Алланың жазуы» – десіп жалтақтай сыбырлайтын. Жалтақтайтындары: біреу-міреу естіп, жоғары жаққа жеткізіп қоймасын дегендері. Керзі етік киген Кеңестік кеңкелес идеология жалпақ жұрттың бүткіл рухын сорып алып, оның орнына қорқыныш пен үрей, құдайсыздық деген алапес екпені егіп тастағаны рас. Біз де сол қалың көпшіліктің өкілдері болатынбыз. Тек бір ғана «батыр» бар болатын, ол - әжеміз Рәпия еді. Денесі кесек, әрбір сөзін мірдің оғындай шегелеп, адуын сөйлейтін әжеміз: «Құдай бар. Ал, қайт дейсіндер, мені жапқызындар абақтыларыңа» - деп серпитін. Ол кісінің мына сөзінен кейін кейбіреулер тіпті оның жанына отыруға да қорқатын. Әжеміз туралы өңгіме кейін айтылар. Тақырыбымызға оралайын.

Сені тағдырың қырықтан аса бергенде қақты. Қамал бұзар жасыңда. Жап-жас қалпыңда. Біздің көз алдымызда сен сол қалпыңда мәңгілікке қалдың. Қызық, мен бірнеше рет сені Елу мен Алпыс жасқа жеткізіп елестетпекке әрекеттенгем. Түк шықпады. Қап-қара қалың шашың қобырап жымиясың да отырасың. Жасаған Иеміз сені мәңгілік сағындыру үшін де ерте әкеткен болар. Әйтпесе... сексен-тоқсанға жеткізіп, сенделтіп, селкілдетіп барып алар болса, мүмкін дәл осындай сағынбас па едік, кім білсін?! Артында сағынатындарың қалғаны да жақсы екен-ау!

Ақа! Сен ауданда, облыста айтулы дәрігер-фтизиатр атандың. Білімің де біліктілігің де, зерден де - ғажап еді. Өзің бала кезіңнен жүрек дертінен жапа шеккендігіңнен болар, жүрек ауруларын ешқандай зертхана қорытындыларыңызсыз-ақ дөп басатынсың. Ауданымызда көп жылдар бас дәрігер болған, бүгінде облыстағы

бірегей кардиолог замандасымыз Шәкірт Дүсіпов: «Көп жағдайда кардиологтар Ақаңнан сабақ алып отырса ғана кәсіби биіктікке шығады» дейтін. Шәкең асырып айтатын кісі емес, сондықтан осы сөзге ұйығанмыз оң болар.

Аудан дәрігерлерінің ішінде алғаш мемлекет орденін кеудесіне таққандардың бірі де сен едің. Саған 80-жылдардың басында «Құрмет белгісі» ордені берілген. Қуаныштан жарылып кетердей болып жүргеніміз есімде.

Ақылбек! Білесің бе, адамзат дамуы эволюциясы бізден, жер басып жүрген екі аяқтылардан, мынаны талап етуге қақылы: ол – ұл әкеден, қыз - шешеден асып тууы шарт. Ұл әке шыққан биіктен аса алмаса, онда адамзат дамуында прогресс тоқталғаны.

Біздің әкелеріміздің шыққан төбесінен әрі асқанмыз шындық. Ендігі әңгіме қандай жолмен, нендей тәсілмен астық, сол төңірегінде. Бір-ақ ауыз сөзбен түйіндесек, сен Ниғымет пен Нұржамалдың, мен Қали мен Мәнаштайдың арқасында көтерілдік. Әкелеріміз өздерінің Төр Алтайдай қамқорлығын, шешелеріміз өздерінің астатөк мейірімдерін біздің табанымызға табалдырық етті, баспалдақ болды. Сол Мейірім мен Қамқорлық бізге білім әперді, бойымызға Имандылық, Кісілік рухын кұйды. Сен алған орденнің, мен алған марапаттардың сүбелі басы – сол ата-аналарымыздың еңбегінде жатыр. Тағы да...

Ол кісілер ағайын арасының бірлігі мен берекесіне, сол қасиеттердің ұрпақтарға сабақтасуына аса үлкен маңыз беретін. Тіпті үйлеріміздің арасына сына қаққызбаған, яғни бөтен үй кірмеген. Қаңтарбай мен Нүріске, Жібітайдан өрбіген әулет бір шоқ болып отырғанын білесің. Неге? Ұрпақтар туысқандықтың алтын арқауын үзбесін, жат боп кетпесін дегендері. Ал, біз сол жіпті үзбеуге әрекеттендік пе? Біздің буын оны жоғалтқамыз жоқ. Ал, келер ұрпақ? Сенімнен - күдігім басымдау.

Мен елге жиі болмаса да жылына екі не үш рет ат басып бұрып тұрамын. Ауылда ат байлайтын ешкім қалмапты. Біздердің қара ормандарымыз баяғыда сатылып кеткен. Әрине, ешкімді де сөге алмайсың, балапан-басына, тұрымтай-тұсына дейтіндей аласапыран кезеңде жан бағуды мақсұт еткен ағайындар қалаға андыздадық. Қаладан сауға сұрадық. Сонда деймін, ауылға барғанда, көбіне-көп аяқ суытар нүктем – Қоңқайдың бауырындағы аруақтар мекені. Ата-аналарымыз, сендер жатқан зираттар. Жоқ іздегендей айналшықтап ұзақ жүремін. Аллау-акбарымды қайырамын, үн-түнсіз отырып өткен-кеткенді еске аламын. Сағыныштарыма дауа табамын. Тәубеме келемін. Әлгі өзіміз білетін әпсанадағы хан алдына Жаман деген атпен келіп, ақыр соңы данышпандығымен билікке көтерілетін, қолы байлық пен дәулетке жеткен шақта да баяғыдағы жыртық, сауыс-сауыс тонын төріне іліп қойып, соған қарап күн сайын тәубесіне келіп отыратын Аязби бар емес пе еді. Мені де тәубеме түсіретін жыртық шапаным – Қоңқайдың оңтүстік бауыры. Бүгінгі сендердің бесіктерің, ертеңгі күнгі бәріміздің мекен тұрағымыз. Сонда отырып әрне ойыма оралады. Ой сауамын. Өткен шақтың еміздігін сорамын. Тіпті кей кезде қорқыныш та буады. Неге дейсің ғой. Осында жатқан бабаларымыз ғайыптан тіріліп кетіп тірілерден, мына менен тіні тарқатылмаған ағайындардың бірлігі мен берекесі, шайқалмаған ырысы қайда деп дігірлесе, не деп жауап беремін деп үрейленемін. Әй, қайдам, бізден кейінгі ұрпақ дәл біздей араласа қоймас, жатбауыр боп кететін шығар-ақ. Әрине, әр ұрпақтың өз жиені, өз нағашысы болатыны рас. Десек те ұрпақтар ауысқан соң біздің арамыздағы ағайындықтың сабақтастығы көрбілтелене бастайтынын ойласам, көкірегімді өксік буатынын да жасырып қайтейін. Аруақтар мекені демекші...

Жан досым! Қазақ жұртының жасы ұлғайған адамдарында әлемдегі басқа ұлттарда кездеспейтін бір сал-

ты дейміз бе, дәстүрі дейміз бе, әйтеуір бір оғаштау тілегі болады, ол - өлгеннен соң ата-бабаларымның жатқан жеріне жамбасымды тигізіңдер деуі. Ойлайтынбыз, өлгеннен соң қай жерге көмілсең де бәрі бір емес пе, мүрденің туған жерде жатуы шарт емес шығар деп. Жоқ, бұл дәстүрде терең философиялық ой мен мағына, үлкен тәлім мен тәрбие жатыр екен-ау. Мәселен, мен аса қауырт шаруам болмаса да Катонқарағайға, Төр Алтайға жылына ең құрығанда бір мәрте барып қайтпасам, өзімді күнәлі санаймын. Аса үлкен бір қажетім өтелмегендей сезінемін. Катонқарағай дегенде баратын жерім өзіміздің Топқайың, ең бастысы - Қоңқайдың бауыры. Аруақтарға арнап дұғамды оқимын. Біртүрлі жеңілдеп қаламын. Дәл сонан кейінгі ірілі-уақты жоспарларым іске асатын секілді боп көрінеді. Яғни, менің туған жерге кіндігім байланған. Мен атамекенге барғым келмесе де аруақтарға құран оқу үшін сапарға шығуға мәжбүрмін. Міне, қазақ ұрпағының ата жұртынан құрық үзіп кете алмауы осы себептен көрінеді. Кемеңгерлік пе, жоқ па? Әрине, ұрпақтың туған жерін ұмыттырмау үшін бұдан артық себеп пен салдарды басыңды тау мен тасқа ұрсан да таба алмайсың. Жер жаһанның кез келген пұшпағында жүрген, тамырында қазақтың қаны бар кез келген өренінің туған жерге бүйрегі бұрып тұратыны сондықтан шығар.

Топқайың... Біздің жерұйығымыз, кіндік қанымыз тамған, жалаңаяғымыздың ізі қалған, қанаттанған, түлеген ыстық мекеніміз. Мейлі, қай жерде жүрсек те оған деген ыстық махаббат, сартап сағыныш көкірегімізді жылытып жүруші еді-ау. Жетуге асығатынбыз, жаз болса көкмайсасына аунап-қунап, саршұнақ аязында беті-қолымызды үсік шалса да ойнаудан жалықпайтынбыз. Топқайыңдай тоқкүлкілі ауыл, оның жас-кәрісіндей мейірімді де қалжыңсүйер қауым жер бетінде жоқ секілді боп көрінетін. Мен ойлаймын, ауылымыздың кез-келген баласына Топқайың мен Алматының қайсысын

таңдайсың десе, ойланбастан Топқайыңын атар еді. Әрине, біздің замандастарымыз. Қазіргі балалардың жандүниесі мүлдем бөлек, мүлдем басқаша таңдау жасар.

Ауылға соққан сайын әр түп талы мен шілігінің түбінен, тауы мен тасынан, өзені мен бұлағының жағасынан, әр үйдің ауласынан екеуіміздің балалығымызды іздеймін. Бейкүнә де балғын Әлібек мен Ақылбекті, солардың желөкпе жастығын көргім келеді. Бит сыққандай үңілемін-ақ, алайда таптырмайды. Қазіргі балалар бізге ұқсамайды екен, біздің ойын элементтерімізді ешқайсысынан таба алмай мысым құриды. Заман да, адам да, тіпті бала екеш балаға дейін, құдай-ау иті мен мысығы, бұзауына дейін басқаша психология, басқаша тірлікке көшіпті. Біздің замандастарымызды, тіпті өсірелеп айтсақ, үйде байлап тастасаң арқанын үзіп тау мен тасқа, орман, тоғайға, далаға қашушы еді, қазіргі балаларды үйдегі теледидардың алдынан табасың. Марғау, көздерін еріне ашып-жұмып отырғандары...

Анау жылы өзіміздің ауылдың азаматы, екеуіміздің де жақсы ініміз Темірбек сайлауға түсіп, ел-жұрттың әужайын түйейік деп он шақты күнге елге бардық. Көп араладық. Қоңыр күз болатын. Катонда тұратын Темкеннің інісі Айбектің үйінде жатқанбыз. Темірбек бір шаруалармен Ақсу жаққа өзі кеткен. Іздегенге сұраған, Топқайыңнан «көк шолағын» қамшылап Қалихан Ысқақ ағамыздың келе қалмасы бар ма. Қалихан ағаны сен жақын танымауың да мүмкін, алты алашты аузына қаратқан жазушымыз сен фәниден қайтқанға дейін ауылға өте сирек келетін. Келген күнде де ауыл үйді айтшыламай, бейне бір қылмыс жасап қойған баладай інісі Сайлауханның үйінен шықпай тым-тырыс келіп, жым-жырт Алматысына аттанатын. Сол ағамыз алпысынан кейін келуді жиілеткен. «Алматыны жерсінбей жүрмін, көзімді жұмсам болды Алтай түсіме кіреді» деп күңкілдей берген соң Тоқтасын мен Темірбек інілері

Топқайыңның басына, шеткі көшеге төрт бөлмелі самияндай үй тұрғызып берген. Сол үй қазір Қалағанның саяжайы сынды. Алтайдағы сүрі қардың шеті сөгіле, ерте көктемде Дәмеш жеңгемізді жетектеп жеткен ағамыз қара күзге дейін Топқайыңды сарыжұрт қылып жататынды шығарды. Ал, «көк шолағы» деп отырғаным - өзінің «Нива» мәшіні.

- Әй, Қараұл, (мені солай атай береді) не жатыс, бүгін қара күздің май тоңғысыз мамыражай бір күні екен. Кеттік Топқайыңға, Күлместің жағасына барып қыдырыстап қайтайық, - деді Қалаған. Қуанып кеттім. Апыл-ғұпыл Топқайыңға аттандық.

Ауыл сол қалпы. Алайда, ертеректе етігінің танауында жатқан алтында алуға ерініп, теуіп өте шығатын ағайындар етек-жеңін жинап, сергектікке көшкен сынды. Қора-қопсылары, аула шарбақтары, тұрғын үйлері де жаңаша түс алып, соны жаңалық лебін байқатады. Бойкүйез жұрттың көзінде от пайда болыпты. От деп отырғаным - ертеңге деген Сенім мен Үміт қой. Жасаған содан айырмасын!

Әне, ауылдың басындағы Текше төбешігі. Ол — Қырыққұдық сілемінің алғашқы баспалдағы. Текшенің бауырындағы топтала өскен мойыл ағашы алаңқайы. Сөл-пөл сирегені болмаса, сол қалпы. Тәңірім-ау, тамыз, қыркүйек айларында бүткіл ауылдың қарадомалақтары сол жерден табылатынымыз есінде ме? Тісіміз бен тіліміз қап-қара болып, дәл бір аталарымыз мойылдан өлгендей, әй, не қыласың, ішіміз кепкенше жейтінбіз. Сол жер көзіме оттай басылды. Мойыл ағаштарының арасынан бала Ақылбекті іздеймін. Құр елес...

Ауылдан Қалағанның інісі Сайлауханды, досымыз Ауғанбаев Қаныбекті қосып алдық. Қалаған дүкеннен «дәм-тұз» алды. Мелжемді дорбаның ішінен қалың шынылардың соқтығысқан қою сыңғыры естіледі. Сайлаухан үйінен піскен ет алып шықты.

Қарабақайымызға дейін «қаруланған» біздер ауылдың аяғындағы Күлмес өзенінің жағасына, Қаражартастың етегіне жайғастық. Күн бесінге таянған шақ. Шайдай ашық, лүп еткен жел жоқ. Күн шапағы Қаражартастың шағылдарын алтынның буына малып алғандай жарқыратады. Екеуіміздің бір топ баланы осында алпинист боламыз деп ертіп келіп, қырып ала жаздағанымыз есіме оралды. Осыдан 40-50 жыл бұрынғы оқиғаның сұлба-елесінің өзінен жаным түршікті. Ол туралы әңгіме кейіндеу айтылар.

Көктем туа, Алтайдың басындағы сүрі қарлар көл-көсір еріген шақта қарағай басына секіріп, долыра таситын Күлмес өзені моп-момақан. Бейкүнә. Түк көрмеген, түк білмегендей. Қаражартастың түбіндегі үлкен иірім де сол қалпы. Жартас жиегіндегі ешкіаяқ сүрлеудің қиыршық топырағының астында екеуіміздің жалаңаяғымыздың таңбасы жатқаны сөзсіз. Бүткіл балалығымыздың тең жартысы осында өтті емес пе.

Су мөп-мөлдір, тап-таза екен. Балықшылық «жыным» коза бастады. Дәл қазір қармақ болса мол балық ұстайтындай желік пайда болды.

- Әй, Қаныбек, бағана қармақ ала шықпаған екенбіз, дәл осы иірімде қазір балық шүпірлеп жүрген шығар, — деп өкініш білдірдім. Тілі мірдің оғындай, таудан тас домалатқандай кесек те адуын сөйлейтін Қаныбек:

- Атаңның басы! Көзі соқыр хариус болмаса, дәл осы иірімде Қаңтарбаевты тосып отырған балық жоқ бүгін. Алайда, көңілің қалмасын, қазір Қалаған екеуіміз «көк шолақпен» ауылға барып, қармақ пен құрық алып келейік, — деді Қакең. Олар кетті. Өздері «қызып» отырған жандарға тосын тілек айтып, мазалағанымға көп уайымдаған да жоқпын.

Балықшылық... мені бұл «өнерге» де сен дәндеткенсің. Сол есіме түсті.

Не заманда Қалаған мен Қаныбек жетті. Қармақ пен

құрықты алуын алып келгенімен, «көк шолақтың» бір жақ бүйірін қабыстырып тастапты: трөктірдің тіркемесіне соқтық дейді жайбарақат.

Қаныбек рас айтыпты, балық ұстағаныңыз не, тіпті бір шабақ та қаппай қойды.

- Балық ұстаған сенің не теңің?! Баяғыда Ақылбек жарықтық ұстаған балықты өзім ұстадым деп бөсуші едің, ал, көрейік әуселеңді, бір бақабас ұстап берші бізге, - деп Қаныбек замандасым бір жағынан қажап барады.

Тас үстіне шоқиып қонып алып Қаражартас, Күлмес бойындағы қайың, тал, шілігі аралас жыныс тоғай, саржалқынданып жатқан Сарбұлақ жазығына телміріп ұзақ отырдым. Әнеу төбе басында, 10-12 жасар кезіміз болар, сақылдаған қантардың аязына қарамай Ақтастыдан жақсы иттің күшіктерін әкеп беремін деген қойшыны тосып сандаған күн жүргенбіз. Әнеу тоғайда өйткенбіз, әнеу белесте бүйткенбіз...

Ақа! Кексе жасқа ілінген адамдардың барлығына тән бір сезім болады-ау деймін, ол - өткен шақтың елесінің иектеуі. Ал, сол шақты аңсау менде тым ерекше. Жасаған Иеміздің екі аяқты пендеге берген ең үлкен бақыты - уайым, қайғысыз балалығы мен желөкпе жастық шағы екен. Соны кезінде бақыт деп қабылдай алмай, қадіріне жетпей өткізіп алатын көрінеміз. Қазақтың: «Уақыт - еріп кетер тұз емес пе, байлық - қолға ұстаған мұз емес пе, ал, бақыт - ұзатылар қыз емес пе» деуі тегін емес-ау. Жат босағаға ұзатылып кеткен қыздың төркін жұртында тек талмап жүрер сағынышы ғана қалады.

Өткен жылдың соңғы айларында мен пендеге лайық біраз қуаныштармен қауыптым. Ең алдымен, Катонқарағай ауданы менің 60 жылдығыма орайластырып жақсы кеш ұйымдастырды. Ауданның жаңадан келген білгір басшысы, өнерді қадірлей білетін өресі бар Серік Зайнулдин ініміз бас болып астыма ат мінгізіп, иығыма шапан жапты. Ауданымыздың «Құрметті азаматы» деген

атақпен алқалады. Менің шашбауымды көтеріп барған азаматтарды да сыйлықтан құр қалдырған жоқ. Пендеміз ғой, мерейім өсті, көңілімнің кір шалған пердесін жуып-шайып, еңсемді тіктеп берген Серіктей інімізге риза боп қайттым. Сонда не түйдің дейсің ғой, Ақа?

Адам баласын түсіну мүлдем қиын екен. Соны түйдім. Катонның сахнасында менің драмам қойылып, атым аталып жатқаны біраз «өзіміз» деп жүретін жігіттердің іштеріндегі «қара мысықтарын» түрткілеп оятып, мияулатқан сынды. Артынан ел-жұрттан естимін де. Сонда деймін, сонда мен әлгілерге тиесілі атақ пен марапатты барымталап кеткенмін бе? Маған берілмесе, өздеріне тиетіндей көргендері несі? Әлгі «ағайын бар болсаң - көре алмайды, жоқ болсаң - бере алмайды» дейтін қазақтың сөзі рас екен. «Бүркіт тауықтан да аласа ұшуы мүмкін, алайда тауық бүркіттен биік ұша алмайтынын» түсінсек қане!

Жыл соңында, өзің білесің, менің туған күнім желтоқсанның соңғы онкүндігінде ғой, дос-туысқа Өскеменде тойымды жасап бердім. Обалы қанша, жер шалғайлығына, қыс іші болғанына қарамай көңілі жетерлердің бәрі жетті: екеуіміздің ортақ досымыз Ғарифолла Есім бәйбішесі Римманы қолтықтап Астанадан келді, ол қазір Сенат депутаты, Қалихан Ысқақ ағамыз Дәмештей жеңгемізді жетектеп Алматыдан, Әлібек Асқар ініміз Астанадан жетті. Анау алыстағы Сыр бойынан Әйкө-өзіңнің қарындасың Әйгерім, Алматыдағы Бекзат апай, Есен – Марфуғалар келіп, еңсемді көтеріп тастады. Катоннан бала күнгі досымыз Құдайберген Ботагөзімен келді.

Сенің орның ойсырап тұрды. Сол тойда сені еске алушылар көп болды. Бір аунап түскен шығарсың.

Бәрі көңіл ғой. Той жасағаннан менің абырой-атағым, дәрежем, қызметім өсіп кетпес-ақ, десек те сол тойдан дәл бір төрт-бес жылдық рухани қуат жинап алғаным рас...

Сен бір кіндіктен ұлдан жалғыз едің. Алайда, екінші біреудің тоғызы жиналып тоқты соя алмайтын боқташағынан әлдеқайда биік болатынсың. Менің есіме осы орайда бір әпсана түсіп отыр.

... Баяғыда зымиян да сүрқия түлкі аң патшасы арыстанды мұқатқысы келіп, әдейілеп алдына келмей ме. Амандық-саулықтан соң түлкі сөз арасында:

- Ареке, осы сіздерді аң патшасы дейді, төрткүл дүниеде сіздердің қаһарларыңыздан қорықпайтын тірлік иелері кемде-кем. Алайда, топандарыңыз неге аз? Біз түлкі деген жұрт боламыз. Жылына егізден-сегізден сандаған ұрпақ әкелеміз өмірге. Ал, сіздер екі жылда бір ғана рет күшіктейтін көрінесіздер. Мәнісін түсіндіріңізші, - деп көлгірсіпті.

Арыстан бір ыңыранып қойып:

- Иә, екі жылда бір күшіктейтініміз рас. Дегенмен сол саны аз күшіктеріміз түлкі емес, арыстан ғой, - деген екен.

Сол айтпақшы, сенде жалғыз болсаң да көптің аузында жүретін, жақсылықтары басым айтылатын қасиеттер мол еді. «Жалғыздың жары – құдай». Рас сөз екен, сен бала кезіңнен ауырған, екі операция өткерген құрақ-құрақ жүрекпен өуірімдеп Қырық жастың босағасын аттап үлгердің, төрт ұрпақ сүйдің, өмірдің тәттісін де, ащысын да талмадың, қысқасы өмірге текке келмегенінді дәлелдеп кеттің. Мәселе, тоқсанға келіп тезегін мыжып өлуде емес, аз жасасаң да мәнді, мағыналы өмір сүруде. Фәни жалғаннан жалауың жығылмай, жас-кәріге мазақ боп алжымай өткен де дұрыс шығар, кім білсін?! Алланың қолындағы дүние де.

Өмір-өзен. Бұл тіркесті қазақтың тайқы маңдайына сыймаған аймүйіз ақыны Мұқағали айтқан. Сен де өмірдің тым-тым тез өтетінін жиі-жиі ауызға алып отырушы едің.

- Кеше ғана бала едік, енді бүгін азамат жасы-

на келіппіз. Тындырған түгіміз де жоқ сияқты. Тірлік етіп, жан бағып жүрміз. Партия жат десе жатамыз, түр десе тұрамыз. Өзіндік саналы қимыл, әрекет деген жоқ. Кәдуілгі роботпыз. Сонда Кеңестер Одағында Саяси Бюродағы жиырма шақты шал ғана ой ойлауға, 250 миллион жанның болашағын жасауға қабілетті ме? Абсурд.

- Ойбай, ешкім естіп қоймасын, - деп үлкен әңгіменің аяғын қалжыңға айналдыра салу, сенің стилің болатын.

Еліміздің тәуелсіздігі жайлы жиі әңгіме қозғадық десем өтірік, алайда 1986 жылғы Желтоқсан қозғалысынан кейін санамызда бір серпіліс болғаны рас. Сен қатты «желіктің». Әлі есімде, сол оқиғадан соң бір кездескенімізде:

- Әлеке, Алматыда анандай үлкен оқиға болып жатқанда, біздің Алтайдың бір қолатында тым-тырыс жатқанымызды қарашы. Сол топтың арасында жүруіміз-ақ керек еді. Десек те, біз болсақ қырық жасқа таяқ тастам жерде тұрмыз. Сол төңкерісшіл топтың арасында біз құралыптас қырқылжындар болды ма екен? Әй, болмаған шығар, біздің замандастарымыз күшігінен таланған, санасы уланған, мәнгүртке айналған кәдуілгі қорқақ, ынжық тобыр ғой.

Ал, жастар... Жаңалық солардан шығады. Әй, кім білсін, мынадан кейін оларды да кеңкелес идеология «ұр тоқпақтың» астына алатын шығар, - деп қатты налыдың.

Сені ұлт ертеңі, тіліміздің болашағы да алаңдататын. Кәдімгідей күйзелетінсің. Осы төңірегінде тағы бір шағын оқиға есім түсіп отырғаны...

Бір күні Аршатыдан Катонға жиналысқа келдім. Аршаты мен Катонның арасы - жүз шақырым. Жолы - кәдімгі тозақ жолы. Аршатыға тура автобус қатынамайды. Қазақстанның оңтүстік-шығысындағы ең соңғы нүктесі - Аршаты үлкен өмірден қиылған ауыл сынды. Табиғаты ғажап: алып та аспара таулар,

жыныс орман, сынсыған өзен, көлдер, жыртылып айырылатын аң-құс, қойыңызшы, бәрі осында. Алайда, бүйткен табиғат байлығын қайтейн, аудан орталығына жету қиямет. Автобус қатынайтын Берел ауылы жиырма шақырым. Оған дейін ат-шана, салт ат, арба, «Беларусь» тракторы сынды көліктермен ілдебайлап жетуге тиіссіз. Доңғалақты «Беларусь» тракторы жолығып, ала кетсе, сізден бақытты, сізден жолы болғыш адам жоқтай шіренесіз. Бұл жаққа, жалпы Катон өңіріне прогресс не келуге қорыққан, не мүлдем назарынан тыс қалдырған. Әлі күнгі солай.

Мен сол жерде мектеп директоры болатынмын. Әрине, мұндай қиырға күнәден «пәк», Компартияның мораліне сызат түсірмейтін адамдарды жібере қоймайды. Мұнда қызметке тек «айыптылар» келетін. Мен де сол «айыптылар» тобынантынмын. Аяқ астынан айыпты боп, аудандық партия комитетінің қаһарына ілігіп қалуымның себебін сен де жақсы білетінсің, Ақа. Алайда, еске түсіре кетсек, артық болмас.

Мен Топқайында, өзіміз туып-өскен ауылымыздағы мектепте тәрбие жұмысын ұйымдастырушы болып істеп жүргенмін.

Жаз. Мені мектеп директоры Құмархан ағай еңбек демалысына шығарып жіберген. Жоғарғы сыныптағылар мемлекеттік емтиханға кіріскен шақ.

Бір күні Ауғанбаев Қаныбек өте бір тәуір ұсыныс жасады.

- Шалжиып үйде жатамыз ба, одан да ақша табайық. Берелге барайық, Сайфолламен сөйлестім, келісіп отыр. Сонда қора саламыз, ақшаны күреп аламыз. Әйда, жинал, - деп дігірлесін. Қаныбек те мектепте істейтін. Ол да демалыста.

Әлгі ұсынысты естіген, әлі жоқ ақшаның иісі танауын қытықтаған бәйбішем Гүлекең:

- Қаныбек дұрыс айтады. Мен Жаннаны алып

төркіндеп, қыдырып қайтамын. Сен сол уақытта табыс тап, қуант бізді, - деп қолды-аяққа тұрғызбады. Жалғанда әйелдің құлағына ақша туралы әңгіме тимесін де, тиген екен олар бас-көзге қарамайды.

Қинала-қинала келістім. Ыстық күнде алты айырығымыздан тер сорғалап, қарағай бөрене көтеріп бара жатқанмыз келеді көз алдыма. Әй, ит Қаныбек-ай, шығармайтының жоқ-ау. Бәлем, есесін бір қайтарармын.

Алла дәл осы жолы маған оң көзімен қараған сынды. Берелге келдік. Сайфолла ағаның үйіне түстік. Сәкең — Қаныбектің ең үлкен ағасы, Шанақ ақсақалдың тұңғыш ұлы екендігін жақсы білесің ғой. Өте айдынды, жас кезінен ауылшаруашылығының әр саласында істеген, қызметте болған жерлерінде соқталанып ізі қалатын азамат еді-ау. Берел бөлімшесінде басқарушы кезі.

- Ақбұлақтың арғы бетіндегі үлкен қораны бұзып, басқа жерге саласыңдар. Тегін жатқан ақша жоқ, - деп Сәкең шү дегеннен-ақ бізді тұқыртып алды.

Бардық. Көрдік. Қаныбек тыржия бастады. Тура сөйлейтін әдеті.

- Мына қораңды бұзып біткенше жаз өтеді. Бұзғанында болмаса, салғанында көп ақша шыға қоймайды. Біз бұл жұмыстан бас тартамыз. Біз десең, марал сатысын бер, соны салайық, - деп күркіреді.

- Жоспарда биыл саты салу жоқ. Сендер келді екен деп мен жоспарсыз жерге қоршау жасата алмаймын, - деген Сәкең атының басын ауылға бұрды.

Түскі шайдан кейін Қаныбек екеуіміз шағын кеңес құрдық.

- Ауылға қайтайық, - деймін мен.

- Ауылда қатқанмыздың басы тосып тұрған жоқ. Одан да мына тау арасындағы Колмачиха өзеніне барып, бірер күн балық аулайық, - деді «су иесі Сүлеймен».

Су иесі Сүлеймен — Қаныбекке менің қойған атым. Балық десе ол бәрін ұмытушы еді ғой. Өзің де онымен та-

лай балық аулағансың, Ақа. Балыққа құмарлықтарыңның деңгейі шамалас болатын.

Балық аулап жатырмыз. Итарқа қос жасап алдық. Бір қонып шықтық. Ертеңінде, түс өлетінде Сайфолла жетсін атпен.

- Әй, Әлібек, сені райком іздеп жатыр. Тез жетсін дейді...

Райком біздің Алтайдың мына қуысында жатқанымызды қайдан білген?

Келсем, Топқайың мектебінде «соғыс жағдайы» қалыптасыпты. Соғысқа бергісіз тексеру жүріп жатыр. Райкомның жауапты қызметкерлері жүр түнеріп. Мектепті өлік шығарғандай бір тылсым жым-жырттық, жұмбақ үрей жайлап алған. Дауыс көтеріп сөйлесу, күлкі әдірем қалған. Күбір-күбір, сыбыр-сыбыр, күңкіл. Райкомдықтар мектеп ұжымы мүшелеріне дәл бір халық жауына қарағандай көзқараста. Дұрыстап амандасу дегеніңіз не, кісі деп қарамайды.

Мен келген соң мәселе тіпті төтенше жағдайға көшті. Тексерушілер: «Әп, бәлем, қолға түстің бе, оңбаған!» - дегендей, алақандарын уқалай бастады. Өңгіме мынада екен.

Мемлекеттік емтихан тапсырып жатқан 10-сыныптың бір қызын аяқ астынан, емтихан кезінде толғақ қысады. «Жедел жәрдем» шақырылып, әупірімдеп Катонға жеткізіліпті. Сатыр-күтір босанады. Балпанактай ұл тауыпты. Сонан соң...

Райком мен аудандық оқу бөлімі ашық күнде жай түскендей күй кешкен. «Ауданда төтенше жағдай» - деп қара жамылады. Шаш жұлып, бет тырнайды. «Ұятсыз» ұжымның бетіне түкіру үшін комиссия жасақтаған. Аяғын шынжырлап, қолын кісендейтін кінәліні іздеп кеп берсін.

Директор ағамыз: «Ағатайлар, көкетайлар! Кесем десендер бас міне. Қарабет болдық. Тәрбие жұмысында